

Віктор ДУДКО (*Київ*)

ХРОНОЛОГІЯ ВИДАННЯ ЖУРНАЛУ “ОСНОВА”

Про те, що книжки журналу “Основа” виходили невчасно (часом спізнавалися дуже істотно, на кілька місяців)¹, відомо з багатьох джерел. До відповідних матеріалів, використаних у присвяченій часописові монографії Михайла Бернштейна², можна додати цілу низку аналогічних свідчень. Обмежуся лише іронічною заувагою Пантелеймона Куліша, який писав до Олександра Кониського 12 жовтня 1862 р.: “Дещо післав і в «Основу», та ще вона не встигла надрукувати, а вже ноябрьский август³ появить і мое писання”⁴. Зрештою, про відставання “Основи” від графіка виходу свідчить уже перегляд зафіксованих на сторінках кожного числа дат їхнього цензурного дозволу.

“Навіть невелика затримка з виходом, – слушно зазначив Ігор Михайлин, – ставала помітною і призводила до втрати журналом популярності, затримка ж на місяць або кілька перетворювала журнал на факт уже не журналістики, а книжкової торгівлі”⁵. Аналізуючи причини відставання україн-

¹ До передплатників же поза Петербургом числа потрапляли щонайменше через два тижні після їхнього виходу у світ. Свідчення про час отримання окремих чисел часопису “на місяцях” наведено далі.

² Див.: *Бернштейн М. Д.* Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 195.

³ У Кулішовому листі йдеться про серпневе число “Основи” за 1862 р., яке, за його розрахунками, мало з’явитися в листопаді.

⁴ *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // *Нова Україна*. – 1923. – № 11. – С. 155. (Далі посилаюся на цю публікацію в тексті, зазначаючи в дужках номер числа і сторінку.) Авторська дата листа: 1862, падолиста 12. Відповідно до практики українського слововжитку в Російській імперії XIX ст. листопадом (падолистом) називали десятий місяць року (див.: *Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала “Киевская старина” / Редактировал, с добавлением собственных материалов, Б. Д. Гринченко*. – К., 1908. – Т. 2. – С. 362–363; К., 1909. – Т. 3. – С. 86).

⁵ *Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття: Підручник. – К., 2003. – С. 198–199. Водночас варто зазначити, що дослідник не має рації, категорично стверджуючи, що “в Росії того часу склалася стійка практика виходу в світ чергової книжки журналу першого числа поточного місяця” (Там само. – С. 198). Пор.: “С некоторого времени стали все журналы запаздывать своим выходом. Вместо 1-го числа стали выходить 10-го, потом 15, а теперь дошли до 25, а иногда и до 1 следующего месяца. Об «Русском вестнике» уже не говорим. Книги его вместо конца того месяца, который выставлен на обертке, выходят в конце следующего. Такой поздний выход всех журналов посылает огромные недоразумения между книгопродавцами и подписчиками [...]” (Новости, заметки, вопросы и т. п. // *Книжный вестник*. – 1861. – № 11/12. – С. 173–174).

ського часопису від графіка його видання, дослідник категорично твердить, що “Основа” затримувалася “з виходом до читача не з власної вини, а через безкінечні цензурні утиски”⁶. Чи справді це так?

Безсумнівно, цензура суттєво впливала на ритмічність видання журналу, про що далі докладно йтиметься на конкретному матеріалі. Окрім загальної цензури, існувала ще духовна (вона санкціонувала, зокрема, публікацію у червневому числі за 1862 р. статті Миколи Костомарова “Християнство і кріпацтво”⁷) і – до березня 1862 р. – мережа відомчих цензур⁸, які опікувалися матеріалами, що стосувалися відповідних відомств. Таке “паралельне” цензорське читання призначених для “Основи” текстів також уповільнювало проходження журнальних чисел до видавничого верстата. У лютому 1861 – липні 1862 рр. мав спеціальні цензорські повноваження стосовно всіх публікацій, в яких обговорювалася проблематика селянської реформи, державний секретар Володимир Бутков⁹. Власне, він опікувався у той час публікаціями не тільки з названої тематики, був фактично генеральним цензором¹⁰.

Однак немає підстав перебільшувати вплив цензури на ритмічність видання “Основи”, як це робить Михайлин. Зокрема, він зазначив: “Жоден журнал в Росії того часу не вів такої виснажливої війни з цензурою, як «Основа». Пропускаючи в «Современнике» і «Русском слове» досить різкі, хоч і алегоричні, вислови й цілі матеріали, цензура буквально прополювала «Основу», практично з кожного номера знімаючи кілька статей. Щоб їх замінити й у повному обсязі видати журнал, необхідно було затримати його вихід. Часто цензура знімала й вставлені на заміну статті, і тоді вихід номера запізнювався ще більше. Особливо утруднилося існування «Основи» в другій половині 1862 року, коли стало ясно, що проти журналу ведеться широкомасштабна війна різного політичного спрямування російських шовіністичних сил, у якій цензура використовується лише як найбільш ефективне державне знаряддя боротьби”¹¹.

Цитований уступ є лише набором поданих у категоричній формі хибних чи принаймні гіпотетичних, але в кожному разі не опертих на конкретному матеріалі тверджень, які не витримують критичного розгляду. Як свідчить список використаної літератури, навіть спеціально присвячені цензурній історії “Основи” публікації залишилися поза увагою автора підручника (не кажу вже про відповідні архівні матеріали). Немає документованих підстав писати, що вона з-поміж усіх журналів Російської імперії зазнавала найжорсткіших цензурних санкцій. На мій погляд, коректним є зауваження Олексія Міллера про те, що кількість цензурних втручань у діяльність “Основи” не

⁶ Михайлин І. Л. Історія української журналістики XIX століття. – С. 199.

⁷ Див.: Порський В. [Мяковський В.] З історії “Основи” // Літературно-науковий збірник. – Корюген; Кіль, 1948. – Т. 3. – С. 94.

⁸ Див.: Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – СПб., 1904. – С. 131.

⁹ Див.: Попельницький А. Специальная цензура книг и статей по крестьянскому вопросу в 1861–1862 гг. // Русская старина. – 1916. – № 2. – С. 294–309.

¹⁰ Див.: Макушин Л. М. Гласность в реформах и реформы в гласности: (К методологии исследования места отечественной журналистики в преобразованиях 1860-х годов) // Литературоведение и журналистика: Сб. ст. к 60-летию проф. В. В. Прозорова. – Саратов, 2000. – С. 239.

¹¹ Михайлин І. Л. Історія української журналістики XIX століття. – С. 199.

була спеціально значною порівняно з іншими періодичними виданнями¹². Запроваджені до наукового вжитку джерела не дають підстав твердити про те, що цензура практично з кожного числа українського часопису знімала кілька статей.

Чи справді “Современник” і “Русское слово”, які в червні 1862 р. після численних цензурних санкцій було призупинено на вісім місяців¹³, зазнавали не таких жорстких утисків, як “Основа”? У машинописному варіанті відомої монографії про “Основу” Бернштейн, навпаки, зазначив, що цензурна опіка над українським журналом все ж не була такою щільною, як над “Современником”. Рецензент його праці Олександр Білецький цілком слушно ставив питання про необхідність обґрунтування цієї тези¹⁴, яка не потрапила до остаточного тексту монографії. Відповідні доказові висновки можуть по-статі виключно на основі докладного студіювання цензурної історії зіставлюваних видань, чим не займалися ні Бернштейн, ні Михайлин. (Присвячені цензурним аспектам сторінки належать до найуразливіших у монографії Бернштейна¹⁵, а саме вони, як випливає із книжки Михайлина, є основою його відповідних побудов).

¹² Див.: *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 80. Щоб адекватно оцінити роль цензури у виданні українського журналу, треба зважати не лише на її відповідні санкції, а й на те, які матеріали вона дозволяла друкувати. Так, Юрій Луцький зазначив стосовно публікації в часописі засадничої для українського національного руху статті Миколи Костомарова “Две русские народности”: “Такі «ересі» пропускала тоді царська цензура” (*Луцький Ю.* Передмова // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го століття. – Нью-Йорк, 1989. – С. 11). Польський публіцист Владислав Міцкевич у зв’язку з публікацією на сторінках “Основи” низки статей, автори яких заперечували польські претензії на Правобережну Україну, звинувачував російську цензуру в тому, що вона, жорстко контролюючи інші журнали, до українського часопису ставиться лояльно (див.: *Костомаров Н.* Украинский сепаратизм // *Костомаров Н.* Казаки: Исторические монографии и исследования. – М., 1995. – С. 399).

¹³ Як свідчить розділ про “Основу”, Михайлин невиразно уявляє її російській пресовій контекст. (Правда, в одній з інших публікацій автор підручника таки повідомив, що видання “Современника” і “Русского слова” було призупинено; див.: *Михайлин І.* Кубанське дослідження харківської журналістики // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Х., 2002. – Т. 9. – С. 365). Приміром, дослідник розглядає “Отечественные записки” початку 1860-х років як “орган революційної демократії” (*Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – С. 199), хоча на той час це було типове ліберальне видання (докладно див.: *Китаев В. А.* “Отечественные записки” в идейной борьбе начала 60-х годов XIX в. // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М., 1978. – Сб. 7: Эпоха Чернышевского. – С. 158–180). У рецензії на монографію Михайла Жовтобрюха “Мова української преси (до середини дев’яностих років XIX ст.)” (1963) Павло Федченко цілком слушно писав, що дослідник, розглядаючи епоху “Основи”, “даремно зараховує до прогресивних журналів цього часу «Отечественные записки»” (*Федченко П. М.* Українська преса та її мова // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 134). Висловивши необґрунтоване припущення про те, що газета “День” “була створена з метою боротьби проти міцніючого в Росії українського відродження”, Михайлин зазначив: “Із припиненням «Основи» слов’янофіли ліквідували й свою газету” (*Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – С. 199–200). Насправді “День” перестав виходити у 1865 р. (напр., див.: *Алексеев В. А.* Периодика славянофилов // Очерки по истории русской журналистики и критики. – Л., 1965. – Т. 2: Вторая половина XIX века. – С. 216).

¹⁴ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 162. – Спр. 368. – Арк. 2.

¹⁵ Статті для журналу “Основа” (1861–1862), заборонені цензурою / Вст. ст., публ., комент. В. Дудка // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 71–85.

Заувага дослідника про посилення цензурної опіки спеціально над “Основою” у другій половині 1862 р. не є коректною, якщо поглянути на тогочасну загальноросійську цензурну ситуацію, на характер і динаміку її змін. Відомо, що другий рік видання “Основи” – це завершення ліберальної епохи 1855–1862 рр. У суспільно-політичному житті Росії заходили істотні зміни, які стосовно періодичної преси виявилися передовсім у посиленні цензурної опіки над усіма виданнями¹⁶. Як мені вже доводилося писати, більшість цензурних заборон, що спіткали того року призначені для українського журналу матеріали, мотивувалися чинниками не національного, а соціального характеру¹⁷.

Докладну реконструкцію стосунків редакції “Основи” істотно ускладнює обмеженість відповідної джерельної бази. Журнали Санкт-Петербурзького цензурного комітету за 1861–1862 рр. не збереглися¹⁸. Раніше запроваджені до наукового вжитку і вперше використані у цій статті архівні джерела, наявні у фонді Санкт-Петербурзького цензурного комітету, не містять матеріалу для вичерпного відтворення цензурної історії “Основи”. Власне, відомо, що цензурні зауваження не завжди фіксувалися в офіційних документах¹⁹. Відтак численні конкретні факти офіційно незадокументованого цензурного втручання у процес підготовки “Основи” до друку доводиться з’ясовувати за іншими джерелами.

Насамперед це синхронне листування Білозерського та близьких до редакції “Основи” осіб. Продуктивним у плані розширення джерельної бази для дослідження цензурної ситуації видання виявляється зіставлення змісту чисел, який традиційно подавався на їхніх обкладинках²⁰, і газетних оголошень про вихід книжок “Основи” у світ з матеріалами, у тих числах насправді надрукованими²¹. Цінну інформацію для реконструкції “цензурного”

¹⁶ Там само. – С. 72–73.

¹⁷ Там само. – С. 73, 79. Матеріали, що призначалися для чисел “Основи” за 1862 р., але не потрапили на їхні сторінки через цензурні заборони, збереглися в архіві Санкт-Петербурзького цензурного комітету з огляду на чинну того року настанову Головного управління цензури залишати відповідні статті в комітеті. Згодом ці матеріали увійшли до двотомового “Сборника статей, не дозволенних цензурою в 1862 году” (СПб., 1862). У 1861 р. рукописи і коректури заборонених цензурою статей переважно не зберігалися в комітеті, а поверталися до редакцій (див.: Статті для журналу “Основа”... – С. 81).

¹⁸ Ямпольский И. Г. Сатирическая журналистика 1860-х годов: Журнал революционной сатиры “Искра” (1859–1873). – М., 1964. – С. 149.

¹⁹ Напр., див.: Теплинский М. В. Вторая часть трилогии: (Путеводитель по “Отечественным запискам”) // Русская литература. – 1973. – № 1. – С. 232.

²⁰ Часом у змісті чисел “Основи” подавалися додаткові відомості про авторство публікацій, про відсутні у самих числах матеріали, вилучені вже після надрукування обкладинок (докладніше див.: Дудко В. Обкладинки журналу “Основа” (1861–1862): джерелознавчий аспект // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2004. – Т. 1: Пам’яті Миколи Сиваченка. – С. 93–107).

²¹ Проблеми хронології видання “Основи” безпосередньо не стосуються істотні для комплексного вивчення цензурної історії журналу вияви редакційної автоцензури. Вони мали у своїй основі не лише очікування власне цензурних ускладнень (напр., див.: Бородин В. С. Про публікацію творів Шевченка в журналі “Основа” // Збірник праць 19-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1972. – С. 131–139), а й, за свідченням Куліша, можливе несприйняття певних творів впливовою частиною аудиторії журналу. Так, він писав про Білозерського шойно після отримання ним офіційного дозволу на видання “Основи” в листі до Марка Вовчка від 15 березня 1860 р.: “Он присваивает себе право второй цензуры, хочет улажить панов и полюбуется им своим журналом [...]” (Листи до Марка Вовчка: У 2 т. – К., 1979. – Т. 1. – С. 87).

аспекту історії “Основи” дає також перечитання її публікацій під відповідним кутом зору²².

Проте не тільки цензура причинялася до запізненого видання чисел “Основи”. Збереглося чимало авторитетних свідчень компетентних авторів і учасників підготовки часопису про те, що істотним чинником порушення графіка випуску його у світ була і редакторська неакуратність Василя Білозерського. Наведу деякі з них. Приміром, Костомаров писав до Надії Тарновської 27 липня 1862 р.²³: “С Белозерским я помирился; но не могу простить ему того, что он препаскудно ведет свою «Основу» – запаздывает; правда, однако, что виновата столько же цензура, сколько его лень и неаккуратность”²⁴. 17 грудня 1862 р. він же зазначив у листі до Кониського у зв’язку з його роботою над “Щотницею”: “Не гайтесь, бо маємо приклад – се проклятуше гаїння у Білозерського «Основу» згубило [...]”²⁵. Напередодні виходу лютневої книжки українського часопису за 1861 р. Куліш писав у листі до Кониського від 7 березня: “Редакцію ніхто не лятиме за поспіх, повагом вона своє діло робить. Добре, що на цензуру можна звертати, а цензура для всіх та ж сама, та розум у кожного інший” (10, 143)²⁶. Михайло Щербак (випусковий редактор “Основи”, як ми сказали б нині²⁷) писав у недатованому листі до Білозерського напередодні виходу у світ квітневого числа часопису за 1861 р. – після докладного розгляду перипетій його підготовки: “Еще раз клянусь Вам, что выход «Основы» может быть еще раньше 15[-го числа], если б, напр[имер], для пятой книжки Вы уже прислали статьи, которые пойдут первыми, и те, которые, по Вашим расчетам, может

²² Бернштейн М. Д. Журнал “Основа”... – С. 23, 195.

²³ В автографі цитованого листа не позначено рік його написання, який встановлюється, зокрема, на підставі вказівки Костомарова: “Чернышевского [...] засадили в крепость”. Микола Чернышевський було заарештовано й ув’язнено в Петропавлівській фортеці 7 липня 1862 р. (напр., див.: Чернец Л. В. Чернышевский Николай Гаврилович // Русские писатели: Библиографический словарь: В 2 ч. – М., 1990. – Ч. 2. – С. 373). Цитований уривок з листа, помилково датованого 27 липня 1861 р., подано в українському перекладі у публ.: Порський В. [Міяковський В.] З історії “Основи”. – С. 98. Хибність датування названого листа в статті Міяковського, очевидно, пояснюється тим, що він не мав змоги особисто вивчити використані в публікації архівні матеріали; як повідомив автор, їх “зібрав молодий вчений Д. С. і надіслав уже в часи війни до Львова” (Там само. – С. 93).

²⁴ Фонди Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського (далі – ЧОІМ). – № Ал 40 – 1/6.

²⁵ Возняк М. Листування Костомарова з Кониським // Україна. – 1925. – № 3. – С. 74.

²⁶ Також див. наведене в матеріалах до історії підготовки лютневого числа “Основи” за 1862 р. свідчення Куліша, висловлене в листі до Степана Носа від 22 березня 1862 р. Найпростіше – але помилково – було б ігнорувати відповідні свідчення Куліша з огляду на його критичне ставлення до Білозерського як редактора журналу. Проте Кулішеві загальні характеристики редакторської діяльності Білозерського збігаються зі свідченнями інших компетентних сучасників (зокрема, Костомарова).

²⁷ Кваліфікувати Щербак як технічного редактора (напр., див.: Порський В. [Міяковський В.] З історії “Основи”. – С. 97; Дудко В. Из комментария до “Воспоминания о двух малярах” Миколи Костомарова // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 49) не цілком коректно. Про те, що Щербак був радше випусковим редактором, виразно свідчить характер його листування з Білозерським періоду підготовки весняних чисел “Основи” 1861 р., що зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського; на сьогодні воно найдокладніше розглянуто в публ.: Порський В. [Міяковський В.] З історії “Основи”. – С. 95–97. Технічним редактором журналу насправді був Данило Каменецький.

задержатъ цензура”²⁸. Варто акцентувати на зауваженні Щербака про необхідність задля “правильного” виходу чисел у світ завчасно подавати до друкарні, а відтак і до цензури матеріали, щодо яких можна було прогнозувати цензурні ускладнення, чого, як випливає з цитованого листа, не робилося.

* * *

Питання про встановлення дат виходу чисел “Основи” у світ дотепер цілісно не вивчалось. (До наукового вжитку запроваджено відповідні офіційні документи про час появи лише окремих чисел журналу). Хоча проблема хронології видання “Основи” становить безсумнівний інтерес і для реконструкції обставин діяльності редакції (як писав Микола Зеров ще наприкінці 1920-х років, досі мало відомо про те, “в яких обставинах виходив і припинився цей перший український журнал”²⁹), і для коментування як друкваних у часописі художніх, публіцистичних і літературно-критичних творів (зокрема, у плані їхньої видавничої історії), так і синхронного епістолярію учасників і читачів видання.

Коли ж насправді виходили книжки “Основи”? Наприклад, Борис Лобач-Жученко послідовно визначав час появи публікацій Марка Вовчка в “Основи” (і в тогочасних російських журналах) за датою цензурного дозволу відповідних чисел³⁰. Проте цілком очевидно, що позначені в кожному числі журналу дати отримання цензурних дозволів є недостатніми для вирішення даного питання. Вони можуть служити лише хронологічним орієнтиром, оскільки між отриманням цензурного дозволу на друк числа і його виходом у світ, як з’ясовується, минали часом не дні, а тижні.

Низку свідчень про перебіг редакційної підготовки окремих чисел “Основи” та їхню публікацію подано у синхронних листах Білозерського, Костомарова, Куліша, Щербака. Але й ці відомості, як з’ясовується внаслідок їхнього зіставлення з архівними матеріалами, не є надійними.

Деякі дослідники визначають дати виходу журнальних чисел у світ за найранішим із відповідних газетних оголошень. Вивчаючи такі оголошення як джерельний матеріал для датування виходу у світ чергових чисел “Основи”, корисно врахувати досвід такого висококваліфікованого історика російської журналістики XIX ст., як Володимир Боград. Визначаючи дати виходу у світ чисел журналів “Современник” (1847–1866) та “Отечественные записки” (1868–1884), він покладався на найраніше відповідне газетне оголошення³¹. Проте у пізніше підготовленому покажчику дослідник датував появу чисел виключно на основі архівної документації³².

²⁸ ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/10; Порський В. [Міяковський В.] З історії “Основи”. – С. 96–97.

²⁹ Зеров М. Українське письменство XIX ст. // Зеров М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 213. Ця заувага попри те, що ситуація дещо й поліпшилася, все ж не втратила актуальності.

³⁰ Див.: Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – 2-е вид., доп. – К., 1983. – С. 99–116.

³¹ Боград В. Э. Журнал “Современник”. 1847–1866: Указатель содержания. – М.; Л., 1959. – С. 53; його ж. Журнал “Отечественные записки”. 1868–1884: Указатель содержания. – М., 1971. – С. 33.

³² Його ж. Журнал “Отечественные записки”. 1839–1848: Указатель содержания. – М., 1985. – С. 10, 33.

Як з'ясовано, відповідні газетні оголошення переважно є ненадійними джерелами для визначення точних дат виходу журналів, оскільки їхні редакції здебільшого подавали оголошення до друку раніше, ніж діставали від цензури квиток на випуск числа у світ. У такий спосіб редакції прагнули зберегти кредит довіри читачів за запізнення чисел, переклавши принаймні частку вини за невчасне отримання журналу на книгопродавців і пошту. Передчасне інформування про вихід часописів у світ (до отримання квитка на випуск) широко практикувалося в період видання "Основи" і не було таємницею для поінформованих сучасників. Так, улітку 1861 р. анонімний автор двотижневика "Книжный вестник" зазначив, що "обычай некоторых журналов печатать объявления о выдаче журнала ранее действительного выхода совершенно сбивает с толку правильные отношения публики (особенно провинций) к книгопродавцу и подрывает его кредит"³³.

Внаслідок систематичного перегляду під відповідним кутом зору тогочасних великотиражних щоденних газет "Санкт-Петербургские ведомости" і "Московские ведомости"³⁴ вдалося розшукати вміщені на їхніх сторінках оголошення про вихід у світ більшості чисел "Основи"³⁵. Ці матеріали, що дотепер не привертали уваги дослідників українського часопису, лише опосередковано надаються для визначення реальної хронології його видання. Однак вони становлять істотний інтерес для відтворення незадокументованих в офіційних матеріалах епізодів цензурної історії "Основи" та атрибуції ряду її публікацій³⁶.

Зіставлення дат публікації оголошень на сторінках "Санкт-Петербургских ведомостей" (у "Московских ведомостях" вони, тотожні за змістом, з'являлися пізніше з огляду на пересилання відповідного матеріалу до Москви) із датами реального виходу у світ, з'ясованими за матеріалами архівів Санкт-Петербурзького цензурного комітету та Головного управління цензури, свідчить, що й редакція "Основи", як правило, передавала до друку оголошення раніше, ніж отримувала квиток на випуск числа у світ (здебільшого – одразу після отримання цензурного дозволу на друк).

У подальших нотатках подаються стосовно кожного числа "Основи" дати: 1) цензурного дозволу; 2) публікації оголошення про вихід числа у

³³ Новости, заметки, вопросы и т. п. – С. 174. Також див.: Дудко В. Оголошення про вихід у світ чисел журналу "Основа" // Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії української культури. – К., 2004. – Т. I. – С. 593–600.

³⁴ У 1862 р. "Санкт-Петербургские ведомости" мали 8000 передплатників, "Московские ведомости" – 7750 (див.: Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С. 192).

³⁵ Регулярно друкував оголошення про вихід у світ чисел "Основи" журнал "Книжный вестник". Однак ці публікації не мають такого джерельного значення, як газетні, що здебільшого подавалися до редакцій до виходу відповідних чисел часопису у світ. З огляду на триваліший, порівняно із щоденними газетами, цикл редакційного підготування "Книжного вестника" друковані на його сторінках оголошення готувалися після виходу чисел "Основи" у світ і тому більшою мірою відбивали реальне наповнення журналу, переважно не містили відомостей про матеріали, які вилучалися напередодні отримання дозволу на випуск. Друкували оголошення про вихід у світ чисел "Основи" й деякі інші російські періодичні видання ("Век", "Сын отечества" та ін.), які у перебігу підготування цієї статті систематично не переглядалися.

³⁶ Джерельний потенціал і місце оголошень про вихід чисел журналів у світ у їхній "зовнішній" політиці розглянуто у вид.: Мельгунов Б. В. Некрасов-журналист: Малоизученные аспекты проблемы. – Л., 1989. – С. 186.

“Санкт-Петербургских ведомостях”; 3) отримання квитка на випуск у світ. Також викладаються матеріали до історії підготовки окремих чисел, висвітлюються епізоди цензурного втручання, з’ясовані за матеріалами з архіву Санкт-Петербурзького цензурного комітету та іншими джерелами³⁷.

1861

[Січень]³⁸. Ц. д. – 10 січня 1861 р.³⁹. Огол. – 13 січня 1861 р. (№ 10. – С. 49). Квиток – 13 січня 1861 р.⁴⁰.

Січневе число вийшло у світ обсягом 21,5 друкованого аркуша⁴¹ – істотно більшим від задекларованого в оголошенні про передплату на 1861 р. (12–15 друкованих аркушів⁴²). З огляду на таке істотне перевищення обсягу Білозерський, який прагнув подати в першому числі якнайбільше різнопланового матеріалу, 13 грудня 1860 р. звернувся до цензурного комітету з відповідним клопотанням⁴³, що було задоволено.

³⁷ Зокрема, зафіксовано надруковані в самому часописі редакційні повідомлення про те, що надрукування певних матеріалів “отлагается по обстоятельствам”. Як правило, ця редакційна формула сигналізувала, що на час публікації числа призначені для нього матеріали не дістали схвалення цензури. (Порівн. відповідні оголошення журналу “Современник”, передруковані з докладним коментарем у вид.: *Некрасов Н. А.* Полн. собр. соч. и писем: В 15 т. – СПб., 1997. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 165, 173, 188, 441–442, 447–448, 460). Проте іноді відкладення публікації зумовлювалося іншими причинами. Пор.: “Отчет о перевезении тела покойного Т. Гр. Шевченка на родину отлагается, по обстоятельствам, до следующей книжки. Ожидаем некоторых сведений и представим свой отчет в возможно полном виде” (От редакции // *Основа*. – 1861. – Май. – С. 78).

³⁸ Редакція “Основи” позначала числа (на обкладинці і на титульному аркуші) вказівкою на рік і місяць, назва якого у 1861 р. подавалася російською, а у 1862 р. – українською і російською. В описі чисел 1861 р. подано, за винятком бібліографічних посилань, сучасні українські назви місяців, в описі чисел 1862 р. назви місяців відтворено так, як зазначено в самому виданні.

³⁹ Тут і далі подано дати цензурного дозволу чисел “Основи”, вказані на звороті їхніх титульних аркушів. У всіх випадках невідповідності позначених там дат цензурного дозволу ведомостям, що містяться в реєстрах квитків на випуск у світ, які дістали дозвіл на публікацію в Санкт-Петербурзькому цензурному комітеті, вказано і зафіксовані в них дати. У цих матеріалах зазначено, що дозвіл на друк січневого числа часопису редактор дістав 11 січня (Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 9).

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Див. повідомлення Білозерського у редакційному оголошенні, доданому до січневого числа: *Дудко В.* Із розшуків про “Основу” // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2009. – Т. 4. – С. 12. Аркадій Животко визначив обсяг числа у 22 аркуші (див.: *Животко А.* Журнал “Основа”. 1861–1862. – Львів, 1938. – С. 5). Слід принагідно зазначити, що в XIX ст. друкований аркуш вимірювався друкованими сторінками (16 на аркуш), а не кількістю знаків (див.: *Волгин И. Л.* Редакционный архив “Дневника писателя” (1876–1877) // *Русская литература*. – 1974. – № 1. – С. 156; *Боград В. Э.* Журнал “Отечественные записки”. 1839–1848. – С. 727).

⁴² Див.: Українська преса: Хрестоматія. – Львів, 1999. – Т. 1: Преса Східної України 60-х років XIX ст. – С. 93.

⁴³ Зокрема, Білозерський писав: “Намереваясь перепечатать в 1-м номере «Основы» уже помещенную в одном из русских журналов статью по неразрывной связи ее с последующими статьями «Основы» об украинской словесности и встречая неудобство разделять другие, входящие в этот № статьи на несколько книжек, имею честь покорнейше просить цензурный комитет разрешить издать мне 1-й № «Основы» в большем против означенного в программе (от 12 [до] 15) числе листов с объяснением, впрочем, в этой же книжке, что это делается по необходимости и как исключение” (РДІА. – Ф. 777. – Оп. 2: 1859 р. – Спр. 127. – Арк. 9). Редактор часопису мав на увазі статтю про Климентія Зіновієва, якою в часописі було

5 грудня 1860 р. Куліш інформував Осипа Бодяньського, що “1-я книжка уже набирається”⁴⁴, а 22 грудня 1860 р. повідомляв, що вона, “по цензурным причинам, никак не может выдти к 1-му числу”⁴⁵.

27 грудня 1860 р. він же писав до Параски Глібової: “Недавно я писал к Вам и обещал выслать пробные листы, но жду еще, пока оттиснется моя статья, возвратившаяся от цензора⁴⁶, точно из-под Севастополя. Я пришлю Вам оттиск в истинном ее виде и оттиск в ложном, оподленном [...]”⁴⁷. Йдеться про другу Кулішеву статтю із циклу “Обзор украинской словесности” – “Котляревский”, цензурні ускладнення з проходженням якої (як і гостроти рецепції) передбачав сам автор, зазначаючи в листі до Кониського від 5 грудня 1860 р.: “Мою ж розправу про Котляревського, коли тільки цензура пропустить, нехай хоть серед базару спалять [...]” (10, 140)⁴⁸.

У доданому до числа редакційному оголошенні було повідомлено, що стаття Лева Жемчужникова “По поводу выставки картин в Петербургской Академии художеств” “отложена до февральской книжки по непредвиденным обстоятельствам”⁴⁹. Треба думати, що причиною відкладення статті до лютого числа⁵⁰ була необхідність її цензурного “приглаждування”,

започатковано цикл Кулішевих студій “Обзор украинской словесности”; первісно вона з’явилася друком у скороченому вигляді у слов’янофільському часописі “Русская беседа” в 1859 р. Білозерський повідомив про те, що вміщення відповідної статті стало *одним* із чинників збільшення обсягу січневого числа, у доданому до нього редакційному оголошенні (див.: Дудко В. Із розшуків про “Основу”. – С. 13). Також див.: Порський В. [Міяковський В.] З історії “Основи”. – С. 94.

⁴⁴ Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877 гг.) / Сообщ. А. А. Титов // Киевская старина. – 1897. – Т. 59. – № 12. – С. 469.

⁴⁵ Там само. – С. 470.

⁴⁶ Постійним цензором “Основи” був Степан Сидорович Лебедев (1817–1882). У період видання “Основи” він перебував у відпустці протягом 28 днів від 7 серпня 1862 р. (див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 7). Серед цензорів Санкт-Петербурзького цензурного комітету Лебедев був, після Володимира Бекетова (цензора некрасовського “Современника”), “наиболее снисходительным и понимающим свое дело” (Рудаков В. Е. Последние дни цензуры в Министерстве народного просвещения: Председатель СПб. цензурного комитета В. А. Цеэ. – СПб., 1911. – С. 22). Біографічні матеріали про Лебедева див.: Foote I. P. The St. Petersburg Censorship Committee. 1828–1905 // Oxford Slavonic Papers. New Series. – 1991. – Vol. XXIV. – P. 107; Статті для журналу “Основа”... – С. 80; Гринченко Н. А., Патрушева Н. Г., Фурт И. П. Цензоры Санкт-Петербурга: (1804–1917): Аннотированный список // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 69. – С. 381.

⁴⁷ К[апустянськ]ий І. До життєпису П. О. Куліша // Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 276. На підставі клопотання Білозерського від 13 грудня 1860 р. Санкт-Петербурзький цензурний комітет дозволив йому подавати матеріали в коректурних аркушах (див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 7, 8).

⁴⁸ Зіставлення вцілілого набірною автографу статті (див.: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 1. – Спр. 28556) із журнальним текстом свідчить про істотні цензурні купюри, яких зазнала структурно не виділена її власне історична частина, яка передує розглядові творчості Івана Котляревського. Зокрема, було послідовно вилучено низку фрагментів про скасування Гетьманщини та його наслідки (див.: Там само. – Арк. 4 зв.–5, 6 зв., 8–8 зв., 16–16 зв.; Основа. – 1861. – Янв. – С. 235–244). Позначені рядами тире численні купюри у поетичних творах Климентія Зіновієва, що їх наведено в іншій уміщеній у числі Кулішевої статті, зробив сам автор студії. Набірний примірник призначеної для “Основи” статті див.: НБУВ.ІР. – Ф. 1. – Спр. 28553.

⁴⁹ Цит. за: Дудко В. Із розшуків про “Основу”. – С. 13.

⁵⁰ Статтю було надруковано під назвою “Несколько замечаний по поводу последней выставки картин в С. Петербургской Академии художеств”.

Хронологія видання журналу “Основа”

хоч і після нього відповідною публікацією, за пізнішим свідченням автора, “авторитет Академии художеств был поколеблен в умах молодых ее питомцев”⁵¹.

Було зроблено купюри (позначені рядами тире) в анонімних кореспонденціях “З г. Борзни (Черниг. губ.)” та “З-під Ніжина (Черниг. губ.)”.

Для реконструкції обставин підготовки січневого числа є істотним також висловлене в листі до Глібової від 27 грудня 1860 р. зауваження Куліша про те, що “типография пуста по случаю праздничного разгула”⁵².

На сторінках самої “Основи” Микола Мізко писав, що перше число часопису побачило світ 12 січня 1861 р.⁵³. Як з’ясується, того ж дня Білозерський надіслав примірник січневого числа російському публіцистові Миколі Страхову⁵⁴. Йдеться про фактичну дату виходу “Основи” у світ. Проте формальна дата – 13 січня 1861 р., коли Білозерський дістав квиток на випуск першого числа у світ і його наклад вже можна було розсилати передплатникам. Про 13 січня як дату виходу першого числа йдеться (без подання архівної чи будь-якої іншої аргументації) у коментарях до листа Івана Тургенева Варварі Карташевській від 22 листопада (4 грудня) 1860 р.⁵⁵. Петро Жур, інформуючи, що перше число українського журналу побачило світ 13 січня 1861 р.⁵⁶, покликається на матеріали про отримання квитків на випуск у світ видань, дозволених до друку Санкт-Петербурзьким цензурним комітетом, що збереглися у фонді Головного управління цензури⁵⁷. Ці відомості підтверджуються реєстром квитків на випуск видань у світ із фонду Санкт-Петербурзького цензурного комітету⁵⁸.

Як засвідчив у щоденнику Василь Гнилосиров, до Харкова січневе число надійшло 11 лютого 1861 р.⁵⁹. Мізко дістав це число у Карабинівці на Катеринославщині 12 лютого⁶⁰. Михайло Максимович писав 23 лютого 1861 р. з Михайлової Гори до Осипа Бодяньського: “«Основы» и до 21 февраля не было еще на почте, разве завтра получится”⁶¹.

⁵¹ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 353. Див. також: Дудко В. Із розшукув про “Основу”. – С. 13–15.

⁵² К[апустянськ]ий І. До життєпису П. О. Куліша. – С. 276.

⁵³ Мизко Н. Из с. Карабиновки (Новомосковского уезда Екатеринославской губ.) (4 марта 1861 г.) // Основа. – 1861. – Май. – С. 65; Бернштейн М. Д. Журнал “Основа”... – С. 20; Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861. – К., 1962. – С. 309 (коментар Лариси Кодацької); Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 349 (коментар Ніни Чамати).

⁵⁴ Дудко В. До історії журналу “Основа” (1861–1862) // Українська преса за межами України: Мат. наук.-теорет. конф. (25–26 квітня 1996 р.). – К., 1996. – С. 13.

⁵⁵ Тургенев И. С. Полн. собр. соч. и писем: В 28 т. Письма: В 13 т. – М.; Л, 1962. – Т. 4. – С. 521; його ж. Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Письма: В 18 т. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1987. – Т. 4. – С. 600 (в обох виданнях коментар Тамари Голованової).

⁵⁶ Жур П. Труды і дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 452. Вихід у світ трьох наступних чисел Жур позначив датами їхнього цензурного дозволу (див.: Там само. – С. 466, 471, 474).

⁵⁷ РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5610. – Арк. 18 зв.

⁵⁸ Там само. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 9.

⁵⁹ Іофанов Д. Записи про Шевченка у щоденниках В. С. Гнилосирова // Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. – К., 1957. – С. 82.

⁶⁰ Мизко Н. Из с. Карабиновки... – С. 65–66.

⁶¹ Матеріали для истории Императорского Общества истории и древностей российских. Переписка гг. действительных членов общества (1830–1876) / Сообщ. чл.-соревнователем А. А. Титовым // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн. 1. – С. 160.

[Лютій]. Ц. д. – 7 березня 1861 р. Огол. – 12 березня 1861 р. (№ 58. – С. 319). Квиток – 11 березня 1861 р.⁶².

На вимогу цензури зняти з числа статтю Костомарова “Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»” та бібліографічний покажчик Володимира Межова “Библиография вопроса об улучшении быта помещичьих крестьян в Южно-русском крае. С 1857–1860” Білозерський подав до Головного управління цензури докладне клопотання, в якому писав про необґрунтованість відповідного рішення⁶³. Костомаров інформував Данила Мордовця 1 березня 1861 р.: “2-й номер «Основы» задержан цензурою и оттого опаздывает. «Русское слово» – тоже. Оба журнала задерживаются по моим статьям”⁶⁴. Зрештою статтю Костомарова було дозволено друкувати в лютневому числі зі зробленими на вимогу цензури скороченнями і поправками⁶⁵. Стосовно “Ответа...” Білозерський писав до Щербака у недатованому листі: “Посылаю Вам, Михаил Григорьевич, одного Костомарова, вырванного, наконец, из бюрократической пасти. [...] Кроме зачеркнутых мест, [все] остальное пропущено цензурой”⁶⁶. Принаймні частину цензурних вилучень позначено рядами тире.

Публікацію покажчика Межова було затримано як несвоєчасну (він цензурувався до офіційного оголошення царського маніфесту 19 лютого 1861 р., оприлюдненого 5 березня); покажчик було надруковано у березневому числі за 1861 р.⁶⁷.

Білозерський писав до Щербака у тому ж листі, де йшлося про цензурний дозвіл друкувати “Ответ...” Костомарова: “«Знайденый лист» потрудитесь передать Пантелеймону Александровичу и попросите его прочесть и смягчить непропущенные цензором места”⁶⁸. Білозерський пише тут про Кулішеву публікацію “Знайденый на дорожиз лист”, що з’явилася у лютневому числі за підписом П. Необачний⁶⁹.

⁶² Дати (тотожні) отримання редакцією “Основи” квитків на випуск у світ лютневого – жовтневого чисел за 1861 р. див.: РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5610. – Арк. 81 зв., 110 зв., 136, 165 зв., 202, 227 зв., 262, 289 зв., 309; Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 44 зв., 60 зв., 72 зв., 87 зв., 110, 120, 139 зв., 152, 173.

⁶³ Там само. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5603. – Арк. 1–4. Широку цитату з клопотання Білозерського наведено у вид.: *Бернштейн М. Д.* Журнал “Основа”... – С. 67. У недатованій записці до Щербака Білозерський писав: “Министр потребовал записки с доводами, почему я считаю возможным допустить печатание статьи Костомарова и «Библиографии». Записка ему послана” (ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/14).

⁶⁴ *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Русская старина. – 1886. – Т. 46. – № 6. – С. 628. Дату цитованого листа встановлено за вид.: *Сліпченко-Мордовцев Д.* За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – Пб., 1882. – С. 24–25.

⁶⁵ *Бернштейн М. Д.* Журнал “Основа”... – С. 66–68; РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5603. – Арк. 5–6 зв.; Ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 10–10 зв.

⁶⁶ ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/6. Автограф листа пошкоджено, чим зумовлено кон’єктуру.

⁶⁷ РДІА. – Ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 10–10 зв.; *Корнейчик І. І.* Історія української бібліографії: Дожовтневий період: Нариси. – Х., 1971. – С. 131. Некоректне висвітлення відповідного цензурного епізоду див.: *Бернштейн М. Д.* Журнал “Основа”... – С. 196.

⁶⁸ ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/6.

⁶⁹ Це скорочена публікація першого листа із циклу “Листи на Україну із інших славянських сторін”, що його задумав Куліш. Чорновий автограф листа (авторська дата: Остріг, 28 лютого 1847 р.) зберігається в НБУВ.ІР (Ф. 1. – Спр. 28550. – 8 арк.). Докладно див.: *Куліш П.* Повне збір. творів. Листи. – К., 2005. – Т. I / Упоряд., комент. О. Федорука. – С. 494.

Хронологія видання журналу “Основа”

В іншому недатованому листі Білозерського до Щербака, написаному незадовго до завершення підготовки числа до друку, зазначалося: “Ц[ензурний] комітет не разрешил черного ободка на статье о Шевченке”⁷⁰. (Непідписаний некролог було надруковано на непагінованому аркуші на самому початку числа).

У тому самому листі Білозерський зазначив: “В словаре вышла путаница, замедляющая выпуск книги. Для ускорения – не велите ли сейчас же сходить в цензуру за билетом? Пошлите экземпляры без словаря: сегодня же вечером можно будет доставить Загібенину⁷¹ остальное”⁷².

28 лютого Куліш писав до Мордовця: “Посылаю Вам листки из 2-й кн[иги] «Основы», которая Бог весть когда выйдет”⁷³. 7 березня 1861 р. він же інформував Кониського: “Вийде ж отсе вже й «Основи» друга книжка” (10, 143).

[Березень]. Ц. д. – 2 квітня 1861 р. Огол. – 6 квітня 1861 р. (№ 78. – С. 435). Квиток – 5 квітня 1861 р.

Лев Жемчужников свідчив у спогадах, що його публікація в березневому числі “Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение” “помещена была несколько охлажденная цензором”⁷⁴.

В “Отрывках из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка” М. Номиса купюри позначено рядами крапок.

[Квітень]. Ц. д. – 20 квітня 1861 р.⁷⁵. Огол. – 30 квітня 1861 р. (№ 94. – С. 541). Квиток – 3 травня 1861 р.⁷⁶.

Цензурного втручання зазнало надруковане в числі “Воспоминание о двух малярах” Костомарова. Як впливає з недатованого листа Щербака до Білозерського, “Воспоминание...” розглядав не тільки Лебедев, а й державний секретар Бутков⁷⁷. Епізод постцензурної історії публікації “Воспоминания...” зафіксовано в недатованому листі Білозерського до Данила Каменецького (орієнтовна дата – початок травня 1861 р.). Звертаючи увагу кореспондента на те, що він неухважно поставився до врахування цензурського зауваження,

⁷⁰ ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/13; *Жур П.* Труды і дні Кобзаря. – С. 466. Дослідник, не відомляючи ні про місяць зберігання цитованого надрукованого листа, ні про те, що він не має авторської дати, трактує цей епістолярний документ як написаний 7 березня 1861 р., коли редакція дістала цензурний дозвіл на публікацію лютогового числа.

⁷¹ Ідеться про тогочасного секретаря Санкт-Петербурзького цензурного комітету Стахія Петровича Загібеніна (1823–1900). Докладно про нього див.: *Foote I. P.* The St. Petersburg Censorship Committee. 1828–1905. – Р. 117; *Гринченко Н. А., Патрушева Н. Г., Фут И. П.* Цензоры Санкт-Петербурга: (1804–1917). – С. 378.

⁷² ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/13. Важливі інформації щодо тогочасної цензурної “технології” містить також інший недатований лист Білозерського до Щербака, написаний напередодні виходу у світ одного з перших чисел “Основи”: “Прошу Вас, Михаил Григорьевич, позаботиться [...] относительно немедленного представления отпечатанной книжки цензору и секретарю цензурного комитета Загібенину, которых я уже просил о скорейшем разрешении. Загібенин живет на той же самой лестнице, где и комитет, внизу. По получении билета пускай рассыльный зайдет прямо ко мне” (Там само. – № Ал 17 – 107/7).

⁷³ *Сліпченко-Мордовець Д.* За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – С. 23.

⁷⁴ *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого. – С. 341.

⁷⁵ За реєстром квитків на випуск видань у світ дата цензурного дозволу – 29 квітня (РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 72 зв.).

⁷⁶ Перше повідомлення про дату випуску квітневого числа у світ див.: *Дудко В.* Із коментаря до “Воспоминания о двух малярах” Миколи Костомарова. – С. 49.

⁷⁷ *Порський В. [Міяковський В.]* З історії “Основи”. – С. 96; *Дудко В.* Із коментаря до “Воспоминания о двух малярах” Миколи Костомарова. – С. 49.

редактор “Основи”, зокрема, писав: “Посылаю Вам, Даниил Семенович, цензорские листы. Обратите внимание на «Двух маляриив»: они напечатаны в противность цензорскому замечанию, за что я получил замечание и предостережение. Вам известно, что я не держал корректуры этой статьи; поэтому не трудно решить, кто оказал такую услугу и мне, и П[антелеймону] А[лександровичу], и Костомарову”⁷⁸.

Цензурні купюри, позначені рядами тире, зроблено в Шевченковій поемі “Невольник”, оповіданнях Марка Вовчка “Два сини”⁷⁹ та М. Номиса “Тітка Настя”, у поезії Олександра Кониського “Було, ’тсе сяду у садку”, вміщеній у рубриці “Од редакції” (у додатку до відповіді авторам надісланих до “Основи” поетичних творів).

Повість Михайла Тулова “Гимназическая переписка, изданная инспектором Татаровской гимназии Линеикиным”, що друкувалася у квітневому і травневому числах, цензурував з огляду на її освітню проблематику також куратор Санкт-Петербурзького навчального округу Іван Делянов⁸⁰.

[Травень]. Ц. д. – 30 травня 1861 р. Огол. – 1 червня 1861 р. (№ 121. – С. 695). Квиток – 2 червня 1861 р.

Зроблено цензурні купюри в оповіданні Данила Мордовця “Салдатка”, у фрагменті Кулішевого роману “Липовые пуши”, в “Отрывках из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка” М. Номиса та його ж етнографічній студії “Різдвянні святки”, в анонімній поезії початку XVIII ст. “О Боже мой милостивый!”, що її подав до друку Куліш, у повісті Тулова “Гимназическая переписка, изданная инспектором Татаровской гимназии Линеикиным”, кореспонденції Кониського “Из Полтавы. II” (підпис: Олександр Переходовець).

До Чернігова число надійшло 22 червня, про що Леонід Глібов того ж дня інформував Кониського⁸¹.

[Червень]. Ц. д. – 16 липня 1861 р.⁸² Огол. – 18 липня 1861 р. (№ 158. – С. 904). Квиток – 21 липня 1861 р.

Зроблено цензурні купюри у непідписаній статті Білозерського “Значение Шевченка для Украины. Проводы его тела в Украину”⁸³ і кореспонденції І. Свячченка “Вовчиця. (Из письма моего приятеля)”.

Редакція інформувала Феофана Гавриловича Лебединцева стосовно анонімно надрукованої в червневому числі його статті “Об ярмарках: (До сельских парафиан)”, написаної у формі церковної проповіді⁸⁴: “Ф[еофа]ну

⁷⁸ К истории “Основы” // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 2. – С. 2.

⁷⁹ Купюри, наявні в “основ’янських” публікаціях цього та двох інших оповідань Марка Вовчка (див. далі), як і Номисової “Тітки Насті”, у пізніших виданнях не було відновлено. Усі ці тексти досі подаються за текстом “Основи”.

⁸⁰ Порський В. [Міяковський В.] З історії “Основи”. – С. 96, 99; Дудко В. Із коментаря до “Воспоминания о двух малярах” Миколи Костомарова. – С. 49–51.

⁸¹ Глібов Л. Твори: У 2 т. – К., 1974. – Т. 2. – С. 353.

⁸² За реєстром квитків на випуск видань у світ дата цензурного дозволу – 15 червня (див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 110).

⁸³ У справі авторства статті див.: Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.) // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Окт. – С. 67.

⁸⁴ Основа. – 1861. – Июнь. – С. 72–78. У справі авторства див.: Українська преса: Хрестоматія. – Т. 1. – С. 97 (у списку публікацій “Основи” за 1861 р. автор фігурує як Ф. Г. Л[е]б[един]цев); Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861. – С. 288 (коментар Кодацької); Листи до Тараса Шевченка. – С. 308 (коментар Миколи Павлюка).

Хронологія видання журналу “Основа”

Д[ани]л[ови]чу [sic!] Л[ебе]д[ин]ц[е]ву, в Киев. Зміна заголовку й початку не з нашої вини”⁸⁵.

До Полтави число надійшло, очевидно, 4 серпня 1861 р.⁸⁶.

[Липень]. Ц. д. – 9 серпня 1861 р. Огол. – 13 серпня 1861 р. (№ 179. – С. 1012). Квиток – 16 серпня 1861 р.

Цензурні купюри, позначені рядами тире, зроблено в оповіданні Марка Вовчка “Ледациця”, у студії Костомарова “Тетманство Выговского”, у не-підписаній преамбулі до публікації “Правительственные постановления и распоряжения, касающиеся Южно-русского края”, які готував Володимир Лихачов⁸⁷, і в редакційній примітці до кореспонденції Модеста Димського “Хорол, який він тепер є”.

У перебігу цензурного розгляду призначеної для липневого числа статті “Публичные библиотеки, общества и распространение грамотности на Юге” було звернено увагу на включений до неї текст статуту Полтавського товариства поширення грамотності⁸⁸. Оскільки відповідно до чинної тоді практики статуту засновуваних приватними особами товариств надавалися для публікації лише після їхнього затвердження, Санкт-Петербурзький цензурний комітет 3 серпня 1861 р. звернувся до Головного управління цензури із запитом про те, чи затверджено відповідний полтавський статут⁸⁹. Відтак Білозерський, поінформований про цей запит, як і про те, що полтавський статут не затверджено, вилучив зі статті частину, присвячену регіональним товариствам поширення грамотності. Так твердити дає підстави дата адресованої до Санкт-Петербурзького цензурного комітету відповіді Головного управління цензури про те, що статут Полтавського товариства поширення грамотності не затверджено, – 18 серпня⁹⁰. На той час число уже вийшло у світ, воно містило скорочений варіант статті, анонімно надрукованої під назвою “Общественные библиотеки на Юге”⁹¹.

У вміщеній у липневому числі “поштової скриньці” редакція зазначила: “Г. Т., в Киев. Стаття Ваша «О первоначальном обучении на народном языке»

⁸⁵ Ответы редакции // Основа. – 1861. – Июнь. – С. 174.

⁸⁶ Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського / Вст. ст., публ., комент. В. Дудка // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 164 (лист від 5 серпня 1861 р.).

⁸⁷ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. – К., 1995. – Т. 1. – С. 618 (запис від 16 грудня 1879 р.).

⁸⁸ Про нереалізовану спробу створити Полтавське товариство поширення грамотності див.: Там само. – С. 162, 171–172. Проект статуту товариства надіслав Білозерському для публікації в часописі на початку 1861 р. Кониський. Редактор “Основи” не виключав цензурних ускладнень на шляху проекту на сторінки журналу, повідомляючи Кониського: “Л[e]-р[e]x[o]д[o]вц[у], в Полтаву. Проект и вести ваши будут напечатаны, если не встретится особенных препятствий” (Ответы редакции // Основа. – 1861. – Март. – С. 1).

⁸⁹ РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5785. – Арк. 1–1 зв.

⁹⁰ Там само. – Арк. 2.

⁹¹ В оголошенні про вихід числа у світ позначено криптонім автора статті – М. Г. (у змісті книжки ця вказівка відсутня). Характер написаної на основі пресових матеріалів оглядової статті дає підстави твердити, що її автором була особа, близька до редакції видання. Якщо криптонім М. Г. є реальними ініціалами автора, то, на мою думку, існує єдиний претендент на авторство, – згадуваний випусковий редактор “Основи” Михайло Григорович Щербак (1836–1880). Його життєпис, здійснені та нездійснені публікації в українському часописі потребують спеціального аналізу.

не может быть напечатана по особенным причинам”⁹². Про наявність саме “цензурної” відповідної редакційної мотивації, досі, однак, не підтвердженої офіційними документами, збереглося свідчення Михайла Сухомлинова, висловлене у квітні 1863 р. у клопотанні до Літературного фонду про надання матеріальної допомоги авторові “Основи” Вікторові Лободі. Стосовно надісланого до редакції українського журналу його рукопису “О преподавании на южнорусском языке” Сухомлинов, зокрема, писав: “Статья эта не напечатана потому, что сначала цензура вообще не допускала подобных статей, а потом она была арестована с бумагами одного из сотрудников «Основы» и продержана вместе с ними более шести месяцев”⁹³.

Там же надруковано таке повідомлення: “*Олександру Яковлевичу Кониському, в Полтаву.* [...] «У киреях, у брилях» тепер, без нашої вини, напечатано не буде”. Як можна гадати, поезія “У киреях, у брилях” не надавалася до друку в журналі з огляду на її контрверсійну для влади тематику (участь українців на початку XVIII ст. у будівництві ладозьких каналів, багато учасників якого загинуло)⁹⁴.

Київські передплатники дістали число 13 вересня⁹⁵.

[Серпень]. Ц. д. – 22 вересня 1861 р. Огол. – 29 вересня 1861 р. (№ 214. – С. 1196). Квиток – 29 вересня 1861 р.

Зроблено цензурні купюри у публікації невідомого автора “Мои воспоминания” (підпис: Ка–па), у поезії “Довго матір синів своїх” із циклу Василя Кулика “Україна до синів”, у першій частині публіцистичного циклу Петра Шохина “З подорожника” (підпис: Кузьма Шаповал).

У “поштової скриньці” редакція повідомила: “*П. Б[о]л[есл]аву Рудн[ицько]му, на Волинь.* Ваша одповідь «Руському Вістникові» не буде напечатана, хоча б ми й не того бажали”⁹⁶.

⁹² Од редакції // Основа. – 1861. – Июль. – С. 35. Відповідну статтю було опубліковано роком пізніше; див.: Г. Т. На каком языке должно обучать народ? // Там само. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 1–12 (авторська дата: Іюнь 1861 г. Киев). Імовірно, перу того ж автора належить публ.: Г. Т. Несколько слов о народности в религиозной жизни (по поводу смерти Шевченка) // Основа. – 1861. – Апр. С. 128–142. (Авторська дата: 5 марта 1861. СПб.). Названі публікації не атрибутовано, оскільки відповідна спроба Олексія Дея, як цілком очевидно, є помилковою. Він твердив, покликаючись на матеріали Леоніда Хінкулова, що криптонімом Г. Т. послуговувався в “Основі” Г. С. Тарновський (див.: Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 111). Можна гадати, що дослідник – хоча й не розкриває відповідних ініціалів – мав на увазі Григорія Степановича Тарновського, який помер ще 1853 р. (див.: Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 255).

⁹³ Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського. – С. 177.

⁹⁴ Першодрук див.: Верниволя Ф. [Кониський О.] Думка (“У киреях, у брилях...”) // Галичанин: Литературный сборник, издаваемый Яковом Федоровичем Головацким и Богданом Андреевичем Дедицким. – Львов, 1862. – Кн. 1. – Вып. 1. – С. 10–11.

⁹⁵ Див.: Шейковский К. Киев. Внутренние известия и заметки // Киевские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1861. – 16 сент. – № 37. – С. 223.

⁹⁶ Од редакції // Основа. – 1861. – Авг. – С. 10. Безсумнівно, полемічна репліка Рудницького стосувалася анонімно опублікованої статті Михайла Каткова “Наш язык и кто такие свистуны” (Русский вестник. – 1861. – Т. 32. – Март. – Литературное обозрение и заметки. – С. 1–13), в якій було скептично оцінено перспективи розвитку українського письменства. У квітневому числі за 1861 р. редакція українського часопису писала про намір відповісти на публікацію Каткова: “Статья «О народном языке» [А. Л. Пестержецкого] была напечатана раньше, нежели мы прочли, в мартовской книжке «Русского вестника», мнение об украинской

Хронологія видання журналу “Основа”

[Вересень]. Ц. д. – 21 жовтня 1861 р. Оголошення не розшукано. Квиток – 26 жовтня 1861 р.

Зроблено цензурні купюри в авторських примітках до Кулішевої думи “Солониця (1596)” та його ж “Історії України од найдавніших часів”, у статті Петра Єфименка “О малороссиянах в Оренбургской губернии”.

Редакція “Основи” поінформувала у цьому числі: “Просим гг. авторов извинить нас за непомещение в этой книжке статей, которые были для нее предназначены, но, по обстоятельствам, откладываются до следующей”.

[Жовтень]. Ц. д. – 24 листопада 1861 р. Огол. – 30 листопада 1861 р. (№ 266. – С. 1460). Квиток – 2 грудня 1861 р.

Вміщена в числі “Дунайська дума. Перва половина (1648–1654)” Куліша з його реальним коментарем не дістала в журналі продовження. Публікацію супроводжувала редакційна примітка: “Печатание другой половины откладывается на неопределенное время”. Куліш писав до Кониського 4 січня 1862 р.: “[...] «Дунайської думи» не можна більш друкувати” (11, 154)⁹⁷.

Зазнала цензурного втручання анонімно вміщена в жовтневому числі (розділ “Вісті”) кореспонденція Анатолія Свидницького “Из М[иргорода]: (Письмо к редактору)”⁹⁸, про що свідчить зіставлення вцілілої частини автографа, виправленого Білозерським⁹⁹, і журнальної публікації.

Рядами крапок позначено купюри в нарисі Жемчужникова “Полтавщина. (Из записной книжки 1856 года)”.

30 листопада Куліш інформував Кониського, що жовтнева книжка “сегодняшней насилу вийшла” (10, 148). Того ж дня Володимир Ламанський писав до Івана Аксакова: “Сегодня вышла «Основа» [...]”¹⁰⁰.

[Листопад/грудень]. Ц. д. – 30 грудня 1861 р. Огол. – 31 грудня 1861 р. (№ 289. – С. 1587). Квиток – 8 січня 1862 р.¹⁰¹.

Видання єдиного в історії “Основи” здвоєного числа мотивувалося, з одного боку, істотним сумарним перевищенням протягом року задекларованої літератури, на которое мы намерены вскоре ответить” (От редакции // Основа. – 1861. – Апр. – [С. 39]). Відповідь на названу публікацію “Русского вестника” на сторінках “Основи” не з’явилася, що, на мій погляд, було зумовлено не втручанням цензурного відомства, а автоцензурою редакції.

⁹⁷ Першодрук закінчення поеми див.: Галичанин: Литературный сборник, издаваемый Яковом Федоровичем Головацким и Богданом Андреевичем Дедицким. – Львов, 1863. – Кн. 1. – Вып. 2. – С. 7–8.

⁹⁸ В оголошенні публікацію було анонсовано повною назвою Миргорода, а не першою літерою, як у самому числі та його змісті.

⁹⁹ ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/ 37. Про лист Свидницького до Білозерського від 14 серпня 1861 р. вперше повідомлено у публ.: Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. – Чернигов, 1900. – Т. 2. – С. 360. Міяковський помилково вважав, що всі наявні в чернігівському музеї матеріали з архіву “Основи” втрачено в роки Другої світової війни (див.: *Порський В. [Міяковський В.] З історії “Основи”*. – С. 93), проте насправді вони збереглися, хоча дотепер недостатньо відомі навіть більшості істориків журналу. Вціліла частина автографа Свидницького, яка потребує повної коментованої публікації і докладного аналізу, дає підстави: 1) точно датувати його лист, частину якого було надруковано; 2) простежити характер редакторської правки і цензурних втручань; 3) твердити, що публікація фрагмента листа з’явилася на сторінках “Основи” анонімно на прохання автора. Докладно див.: *Дудко В. Із коментаря до листів Анатолія Свидницького // Сіверянський літопис*. – 2007. – № 5. – С. 105.

¹⁰⁰ Переписка двух славянофилов / Сообщ. О. В. Покровская-Ламанская; с примеч. Н. В. Ястребова // *Русская мысль*. – 1917. – Кн. II. – [Отд. II]. – С. 82.

¹⁰¹ РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 3 зв.

ного обсягу видання (в оголошенні про видання журналу у 1862 р. редакція заявила, що впродовж дев'яти місяців 1861 р. замість обов'язкових 108 друкованих аркушів вона випустила близько 160¹⁰²), а з другого – бажанням увійти у графік “правильного” видання журналу, про що Куліш писав близько 10 листопада 1861 р. до Кониського: “Наздогнати трудно, а хіба вже книжку на новий рік надрукуємо разом із декабрем, то наздоженемо” (10, 147)¹⁰³.

В оголошенні повідомлялося, що в розділі “Вісті” друкується кореспонденція Н. Воропанова “Пробуждение южно-русской народности”, у самому числі відсутня і не позначена в його змісті. (Аналіз корпусу оголошень про вихід чисел “Основи” у світ свідчить, що в них підписи авторів журналу незрідка відтворювалися з помилками). Автором кореспонденції, забороненої цензурою на останньому етапі підготування числа, був публіцист Федір Воропонов (1839–1913)¹⁰⁴, ініціал якого (позначався “фітою”) було відтворено як Н, а у прізвищі змінено одну літеру¹⁰⁵. Воропонов, публікації якого в “Основи” невідомі, присвятив своїм петербурзьким зустрічам з Білозерським та редакційним колом видання у березні 1862 р. дві сторінки у спогадах про початок власної літературної діяльності¹⁰⁶.

¹⁰² Українська преса: Хрестоматія. – Т. 1. – С. 96. Назване оголошення додавалося до вересневого числа “Основи” за 1861 р. і до січневого числа за 1862 р., а також на початку листопада 1861 р. розсилалося із газетами “Санкт-Петербургские ведомости” та “Московские ведомости” (докладно див.: Дудко В. Пантелеймон Куліш у спогадах Лонгіна Пантелеєва // Актуальні питання слов'янської філології. – К.; Бердянськ, 1997. – Вип. III. – С. 126–128, 133–134).

¹⁰³ Лист Куліша не має авторської дати. Підставою для орієнтовного датування є такі його рядки: “[...] до Вас і сентябр не хутко прийде, хоч уже друга неділя, як розослано його” (10, 147). Ідеться про вересневе число “Основи” за 1861 р. Як свідчать дві редакційні примітки у жовтневому числі, на час його виходу у світ ще не було рішення видавати наступне число здвоєним: у примітках ішлося про те, що продовження публікації Шевченкового щоденника і закінчення Кулішевої поеми “Настуся” буде вміщено у листопадовій книжці (див.: Основа. – 1862. – Окт. – С. 16, 24).

¹⁰⁴ Опис і стислу характеристику автобіографічних матеріалів Воропанова див.: Русская интеллигенция: Автобиографии и библиографические документы в собраниях С. А. Венгерова: Аннотированный указатель: В 2 т. – СПб., 2001. – Т. 1. – С. 267.

¹⁰⁵ У тому, що автором кореспонденції був саме він, свідчить відповідь редакції: “Ф. В[о]р[опо]н[о]ву, в Александровку [Елисаветградского уезда Херсонской губернии]. Статьи Ваши Упадок сербской народности и Возрождение южнорусской [народности] будут, при первой возможности, напечатаны, и желания Ваши – исполнены. Просим быть нашим корреспондентом” (Од редакції // Основа. – 1861. – Июль. – С. 35). Невідомо, чи про один із названих, чи про інший допис Воропанова ішлося у дещо ранішій редакційній відповіді, опублікованій у березневій книжці: Ф[едо]ру Ф[едорови]чу В[о]р[опо]н[о]ву, в Новомиргород. Ваша статья может быть напечатана с сокращениями”.

¹⁰⁶ Ці спогади потрапляли в поле зору істориків українського журналу (напр., див.: Бернштейн М. Д. Журнал “Основа”... – С. 24), проте їхній джерельний потенціал поки що використано недостатньо. Так, для характеристики українсько-російської двомовності “Основи” становить істотний інтерес таке свідчення Воропанова про зібрання у Білозерського: “Разговор шел по кружкам, но была и ролевая музыка. Чувствовалось, что большинство здесь – горячие приверженцы всего малороссийского; слышалось немало о праве, достоинстве и важном значении народного языка, но меня отчасти удивляло, что при всем том говорившие мало им пользовались. Даже в тесных кружках земляков речь шла, главным образом, на языке общерусском, литературном. Выдвигались среди бесед отдельные малорусские фразы, поговорки, отрывки народных песен, иной начнет и разговор по-малорусски, а там – опять сведут на общую русскую речь” (Воропонов Ф. Ф. Сорок лет тому назад: По личным воспоминаниям // Вестник Европы. – 1904. – Т. 3. – № 6. – С. 764).

Хронологія видання журналу “Основа”

Було зроблено цензурні купюри (позначені рядами тире) у статті Тадея Рильського “Несколько слов о дворянах правого берега Днепра”¹⁰⁷, у “Путевых письмах” Павла Якушкіна, статті Свидницького “Великдень у подолан: (По поводу «Быта подолян» Шейковского. Выпуск I-й. 1860 г. Киев)”, етнографічному нарисі Петра Рев’якіна “Вовкулаки. (Невро-литвины)” із циклу “Сближения и следы”, “Другому листі з Дударів (16 листопаду, 1861 г.)” Бориса Познанського.

Надруковано п’ятий лист із циклу Петра Шохина “З подорожника” (підпис: Кузьма Шаповал), тоді як третій і четвертий листи з’явилися в наступному числі. Це дає підстави гадати, що їх не було опубліковано разом із п’ятим листом через цензурні претензії.

4 січня 1862 р. Куліш інформував Кониського: “«Основа» вийшла (ноябрь і декабрь) 31-го декабря” (11, 154). І в цьому випадку повідомляється дата фактичного надрукування тиражу числа.

1862

Січень (январь). Ц. д. – 29 січня 1862 р. Огол. – 31 січня 1862 р. (№ 24. – С. 111). Квиток – 20 лютого 1862 р.¹⁰⁸.

Причини виходу січневого числа у світ більш ніж через три тижні після цензурного дозволу на його публікацію залишаються нез’ясованими. Можна припустити, що не всі цензурні купюри (позначені у тексті рядами тире) в Кулішевій поемі “Великі проводи (1648)”¹⁰⁹ та в оповіданні Марка Вовчка “Від себе не втечеш” (згодом письменниця друкувала його під назвою “Павло Чорнокрил”), у статті Володимира Антоновича “Моя исповедь” і кореспонденції Олександра Тищинського “З Городницького повіту Черниг. губ. (15 грудня 1861)” (підпис: Леся –ій)¹¹⁰, яких вимагав Лебедев, у сигнальних примірниках було зроблено, а це – відповідно – зумовило переверстку.

Лютий (февраль). Ц. д. – 5 березня 1862 р. Огол. – 27 березня 1862 р. (№ 67. – С. 299). Квиток – 24 березня 1862 р.¹¹¹.

¹⁰⁷ Порівн. адресоване Рильському редакційне повідомлення: “М[а]кс[у]му Ч[о]рн[о]му, в Киев. Без сомнения, будет напечатано – хотя не всегда вполне – все, что Вы сообщите[...].” (От редакции // Основа. – 1861. – Май. – С. 78).

¹⁰⁸ РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 27; Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5953. – Арк. 48 зв.

¹⁰⁹ Закінчення поеми з’явилося в лютневому числі – також із купюрами і в самому тексті, і в авторських примітках. Невдовзі вона побачила світ без вилучень у Кулішевій збірці “Досвіткі” (СПб., 1862), публікацію якої – на це звернув увагу Євген Нахлік (див.: *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 651) – санкціонував цензор “Основи” Лебедев. Щоб пояснити неоднакове ставлення Лебедева до майже синхронних публікацій одного твору, варто враховувати, що тогочасна цензура виявляла більшу, порівняно з книжковими виданнями, прискіпливість до журналів з огляду на їхній значний суспільний вплив (напр., див.: *Чуковський К.* От дилетантизма к науке // *Чуковский К.* Собр. соч.: В 6 т. – М., 1967. – Т. 5. – С. 532–537; *Гаркави А. М.* Состояние и задачи некрасовской текстологии // *Некрасовский сборник.* – Л., 1973. – Вып. 5. – С. 164; *Борodin В. С.* Текстология // *Шевченкознавство: Підсумки й проблеми.* – К., 1975. – С. 515).

¹¹⁰ Стосовно розшифрування названого криптоніма докладно див.: *Дудко В.* “Ранній” Олександр Тищинський: сторінки життя і творчості // *Сіверянський літопис.* – 2006. – № 6. – С. 76–83.

¹¹¹ Дати отримання редакцією “Основи” квитків на випуск у світ лютневого – вересневого чисел за 1862 р. див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 58 зв., 68 зв., 80 зв., 99, 114 зв., 123 зв., 145, 168 зв.

У змісті і в оголошенні фігурував – у розділі “Вісті” – відсутній у самому числі допис Якова Головацького “З Львова”¹¹². Ця публікація, що містила уривок з листа Якова Головацького до Білозерського від 30 січня 1862 р. та додану до нього поезію Володимира Шашкевича “Нинішня наша пісня”, з’явилася друком лише у липневому числі. Її вилучення з лютого числа спричинили цензурні зауваження до національно наснаженої поезії Шашкевича, яку було надруковано в липневому числі з істотними купюрами¹¹³.

Про тривалий цензурний розгляд вміщеної у лютовому числі статті Куліша “Полякам об украинцах: Ответ на безыменное письмо”, в якій гостро ставилося питання про безпідставність польських претензій на Правобережну Україну, він інформував Рильського (обидві вцілілі копії листа не мають авторської дати): “Я получил от какого-то поляка безыменное письмо¹¹⁴ и тотчас на него ответил. Ответ мой, прилагаемый при сем в корректуре, препровожден был на рассмотрение государственному секретарю Буткову, который надписал, что не находит в нем ничего непозволительного к печати. Несмотря на то, статья моя пошла еще по другим мытарствам и, наконец, залегла у министра народного просвещения. Запретить ее, очевидно, нельзя, а позволить не хочется, и вот полтора месяца молчит голос, который должен отвечать во имя общего блага и даже в интересах той политической системы, которой служит сама цензура. Как не торжествовать ополченной шляхте над Русью?”¹¹⁵. Про те, чи зазнала стаття цензурного втручання, невідомо.

Цензурну купюру, позначену двома тире, зроблено на початку кореспонденції Кониського “З Полтави (1 января 1862)” (підпис: Олександр Переходовець).

У змісті числа редакція “Основи” повідомила: “«Южнорусская летопись» отлагается, по обстоятельствам, до следующей книжки”¹¹⁶.

Куліш писав у листі до Носа від 22 березня 1862 р.: “«Основа» запізналась трохи сама через себе, а то й через ледачу цензуру. Все ждав п. Білозерський пропуску дечого потрібного для журналу, а моя така була рада: випускай, що можна, а то поспіє в 3-ю книжку. Отсе ж би була й пора ви-

¹¹² Подання у змісті числа відсутнього в самому виданні матеріалу (аналогічні дані наведено далі в матеріалах до історії підготовки серпневого і вересневого чисел за 1862 р.) свідчить про те, що внаслідок невиконання в повному обсязі цензорських зауважень відповідні публікації знімалися напередодні отримання квитка на випуск числа у світ, але обкладинки вже не передруковувалися.

¹¹³ Докладно див.: Статті для журналу “Основа”... – С. 78–79; Дудко В. Яків Головацький і петербурзький журнал “Основа” (1861–1862) // Шашкевичіана. Нова серія. – Львів, Вінніпег, 2000. – Вип. 3/4. – С. 264–266.

¹¹⁴ Автором невіданого листа, на який відповів Куліш, був польський публіцист Зенон Фіш (Тадеуш Падалиця). Докладно див.: Дудко В. Стаття Пантелеймона Куліша “Полякам об украинцах” (1862): генеза, контексти, інтерпретації // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 167–172.

¹¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 28. – Арк. 26. Цитований документ уперше розглянуто у публ.: Ульяновський В. “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 126.

¹¹⁶ Розділ “Современная южнорусская летопись” провадив у часописі Павло Гайдебуров (див.: Гайдебуров П. А. Автобиографический очерк // Книжки “Недели”. – 1894. – № 2. – С. 10; Гитович И. Е. Гайдебуров Павел Александрович // Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь. – М., 1989. – Т. 1. – С. 512).

Хронологія видання журналу “Основа”

ходить 3-й книжці, а ми ще тільки другу випускаємо завтра. Така вже, мабуть, наша вдача”¹¹⁷.

Березіль (март). Ц. д. – 17 квітня 1862 р. Огол. – 26 квітня 1862 р. (№ 88. – С. 404). Квиток – 30 квітня 1862 р.

Для цього числа призначалася заборонена цензурою у повному обсязі (як свідчить помітка на коректурі, 26 березня 1862 р.¹¹⁸) “Заметка” Павла Чубинського, в якій критично обговорювався циркуляр міністерства внутрішніх справ “О порядке открытия училищ для образования детей временно-обязанных крестьян”¹¹⁹.

В анонімно надрукованій кореспонденції Івана Новицького “Из г. Таращи (Киевской губ.)” було вилучено фрагмент, в якому йшлося про те, що однією з істотних причин незадовільної діяльності сільських шкіл є невідготовленість священиків до викладання¹²⁰.

Цензурні купюри, позначені рядами тире, зроблено в поезіях Миколи Вербицького “Горювання” та “Додому!” (підпис: Черніговець Миколайчик Білокопитий)¹²¹.

Квітень (апрель). Ц. д. – 17 травня 1862 р. Огол. – 20 травня 1862 р. (№ 107. – С. 485). Квиток – 25 травня 1862 р.

26 квітня 1862 р. цензура вилучила значний за обсягом фрагмент із подорожнього нарису Куліша “Поездка в Украину (1857)”¹²².

Травень (май). Ц. д. – 22 червня 1862 р. Огол. – 28 червня 1862 р. (№ 139. – С. 609). Квиток – 5 липня 1862 р.

Зроблено цензурні купюри у “Современной южнорусской летописи”, у другій – також надрукованій анонімно – кореспонденції Новицького “Из г. Таращи (Киевской губ.)”.

Червень (июнь). Ц. д. – 29 липня 1862 р. Огол. – 9 серпня 1862 р. (№ 172. – С. 745). Квиток – 10 серпня 1862 р.

Зроблено цензурні купюри у статті Куліша “Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию” і в публікації Семена Войтка “Розмова в клуні”.

¹¹⁷ Из писем П. А. Кулиша к С. Д. Носу (1860–1892 гг.) / Публ. и примеч. М. К. Чалого // Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – Апр. – Отд. I. – С. 9.

¹¹⁸ Див.: Ямпольский И. Г. “Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году” // Ученые записки Ленинградского университета. – 1971. – Т. 355. – С. 190; РДІА. – Ф. 777. – Оп. 26. – Спр. 66. – Арк. 1.

¹¹⁹ Першодрук див.: Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году. – СПб., 1862. – Т. 2. – С. 369–372. Коментовану публікацію “Заметки”, здійснено за коректурою, див.: Статті для журналу “Основа”... – С. 85–87, 99.

¹²⁰ У справі авторства публікації див.: Дудко В. Оголошення про вихід у світ чисел журналу “Основа”. – С. 599. Маючи на увазі відповідний вилучений фрагмент, редакція подала до однієї з наступних кореспонденцій Новицького таку примітку: “Об этом не могло быть напечатано – по обстоятельствам” (Основа. – 1862. – Трав. / май. – С. 24).

¹²¹ Стосовно того, що цей псевдонім запропонував не сам автор, а редакція часопису, див.: Дудко В. Чи з’ясовано авторство нотатки “До біографії Свидницького”? // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2010. – Т. 5. – С. 70–71.

¹²² Першодрук забороненого цензурою фрагмента як окремого тексту здійснено у вид.: Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году. – Т. 2. – С. 111–118. Коментовану публікацію фрагмента за коректурою див.: Дудко В. Цензурна купюра у нарисі П. Куліша “Поездка в Украину (1857)” // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк, 2000. – С. 235–246.

Липець (июль). Ц. д. – 1 вересня 1862 р. Огол. – 2 вересня 1862 р. (№ 191. – С. 821). Квиток – 3 вересня 1862 р.

Серпень (август). Ц. д. – 9 жовтня 1862 р. Огол. – 10 жовтня 1862 р. (№ 220. – С. 940). Квиток – 16 жовтня 1862 р.

В оголошенні було анонсовано відсутню в самому числі і в його змісті поезію Олександра Навроцького “Притча”, яку, виглядає, через цензурні претензії було знято в останній момент. Вона так і не з’явилася друком ні на сторінках “Основи”, ні деінде.

В оголошенні, як і в змісті, анонсувався нарис Івана Кониського “Заметки о нашей сельской жизни”, який унаслідок цензурної заборони і стимульованого нею редакційного редагування було опубліковано в наступному числі. Цю гостро публіцистичну публікацію, присвячену практиці реалізації селянської реформи 1861 р., автор розглядав як початок серії нарисів з окресленої проблематики, однак продовження на сторінках “Основи” не з’явилося.

Зроблено купюри в народній пісні “Та славне ж було Запорожжя”, вміщеній у розділі “Замечательные варианты украинских исторических песен”, та в публікації “Универсал региментаря Стемпковского к украинскому крестьянскому сословию, 30 августа 1768 г.”.

Жовтень (сентябрь)¹²³. Ц. д. – 1 листопада 1862 р. Огол. – 21 листопада 1862 р. (№ 255. – С. 1079). Квиток – 24 листопада 1862 р.

В оголошенні (як і в змісті числа) анонсувалася – в розділі “Вісті” – відсутня в самому виданні анонімна кореспонденція “Из –ского уезда”, заборонена цензурою¹²⁴. На її коректурному відбитку, що зберігся у фонді Санкт-Петербурзького цензурного комітету, позначено підпис автора: Приятельский Хуторянин¹²⁵. Вдалося з’ясувати, що події, описані в кореспонденції, також присвячені проблемам реалізації селянської реформи, відбувалися в Пирятинському повіті Полтавської губернії. Її автором, на мій погляд, був Петро Таволга-Мокрицький¹²⁶.

Очевидно, для жовтневого числа призначалися заборонені цензурою у повному обсязі ще одна кореспонденція з актуальної селянської проблематики – “Хотин (Подольской губ.)”¹²⁷ (підпис: Бе), що складалася з двох частин: “I. (Июнь 1862)”;

“II. С высоты птичьего полета (июль 1862)”¹²⁸, та

¹²³ Описуючи обкладинки “Основи”, Аркадій Животко зазначив: “В назвах деяких місяців в українській мові можна помітити помилки (замість вересень – помічено жовтень, хоч в дужках стоїть “сентябрь”, і ін.)” (*Животко А.* Журнал “Основа”. 1861–1862. – С. 4). Проте в цьому випадку помилився дослідник, який не зважив на те, що в Російській імперії XIX ст. українці називали жовтнем дев’ятий місяць року (див.: Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала “Киевская старина”. – К., 1907. – Т. 1. – С. 488).

¹²⁴ Першодрук кореспонденції див.: Сборник статей, не дозволенних цензурою в 1862 году. – Т. 1. – С. 313–319.

¹²⁵ РДА. – Ф. 777. – Оп. 26. – Спр. 67 – Арк. 2; *Ямпольский И. Г.* “Сборник статей, не дозволенних цензурою в 1862 году”. – С. 190.

¹²⁶ Атрибуційні аргументи див.: Статті для журналу “Основа”... – С. 73–74. Коментований передрук кореспонденції, здійснений за коректурою, див.: Там само. – С. 87–91, 99–100.

¹²⁷ Насправді Хотин, розташований на межі з Подільською губернією, належав до Бессарабської губернії. Ця географічна помилка є одним зі свідчень того, що автор кореспонденції не жив на Поділлі постійно.

¹²⁸ Першодрук: Сборник статей, не дозволенних цензурою в 1862 году. – Т. 1. – С. 320–329. Коментований передрук кореспонденції, здійснений за коректурою, див.: Статті для журналу “Основа”... – С. 91–97, 100–102.

Хронологія видання журналу “Основа”

допис Василя Шевича з приводу закриття недільних шкіл “Из Лубенского уезда (Полтавской губ.) (21 августа 1862)”¹²⁹.

Рядом крапок позначено купюри в кореспонденції Віта Косовцова “Чесна душа нашого люду”.

Василь Білозерський інформував брата Олександра в листі від 12 листопада 1862 р.: “Сентябрьская книжка скоро выйдет; сильно задержана была цензором; несколько мелких полезных статей совсем не пропущены. Зато удалось протянуть другие, и книжка выйдет очень хорошая. Остальные надеюсь выпустить до конца года”¹³⁰. Про плани щодо якнайшвидшого видання всіх книжок часопису за 1862 р. писав Білозерський і в оголошенні про вихід числа: “Остальные книжки будут выходить одна за другой в возможной скорости”.

Редакція “Основи” повідомила у вересневому числі (наприкінці розділу “Вісті”): “«Из Прилук» и другие письма отлагаются, по необходимости, до следующего номера”¹³¹.

Листопад (октябрь)¹³². Ц. д. – 3 лютого 1863 р. Оголошення не розшукано, не вдалося з’ясувати і дату отримання квитка на випуск числа у світ.

Зроблено цензурні купюри в народних піснях “Ой батьку ж наш, пан кошовий” (записав Андрій Пригара) та “Ой жалуються хлопці” (записав Щербак), уміщених у розділі “Замечательные варианты украинских исторических песен”.

Із синхронної публікації передплатника “Основи” Петра Мартоса в журналі “Вестник Юго-Западной и Западной России” (1863) відомо, що він дістав жовтневе число у селі Івахниках Лохвицького повіту Полтавської губернії 24 березня 1863 р.¹³³.

Бернштейн, а за ним і Михайлин пов’язують дуже запізнений вихід числа з цензурними причинами¹³⁴, що без відповідних доказів, звичайно, не переконує.

* * *

Окремого розгляду потребує питання про дві невидані – листопадову і грудневу – книжки “Основи” за 1862 р. Як виразно свідчив Куліш у листі до Каменецького від 25 серпня 1864 р., передплатники не дістали ці числа з вини редакції через фінансову незабезпеченість їхнього видання¹³⁵. Немає

¹²⁹ Першодрук: Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году. – Т. 2. – С. 374–376. Біографічні матеріали про Шевича та коментований передрук кореспонденції, здійснений за коректурою, див.: Статті для журналу “Основа”... – С. 75–78, 98–99, 102.

¹³⁰ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 83 зв.

¹³¹ Основа. – 1862. – Жовт./сент. – С. 125.

¹³² Про те, що в тогочасній Російській імперії українці називали листопадом десятим місяць року, див. прим. 4.

¹³³ Мартос П. І. Епізоди з життя Шевченкового. – Х.; К., 1931. – С. 15. Лише жовтневого числа за 1862 р. стосується заувага, що “покойная «Основа» опаздывала иногда 5-ю месяцами” ([Говорский К.?] Ответ “Киевским епархиальным ведомостям” // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Т. 2. – № 5. – Ноябрь. – Отд. III. – С. 20).

¹³⁴ Бернштейн М. Д. Журнал “Основа”... – С. 196; Михайлин І. Л. Історія української журналістики XIX століття. – С. 198.

¹³⁵ Письма П. А. Кулиша к Д. С. Каменецкому. 1857–1867 / Публ. А. Л[азаревского] // Киевская старина. – 1898. – Т. 62. – № 7/8. – Отд. I. – С. 137.

жодних підстав пов'язувати невихід останніх чисел за 1862 р., як і – на що вже звертали увагу дослідники – загалом припинення журналу із санкціями владних інституцій¹³⁶. Негативна ухвала щодо поданого в листопаді 1862 р. клопотання Білозерського про реорганізацію “Основи” не стосувалася її видання в звичайному вигляді¹³⁷.

Збереглися скупі відомості про те, що листопадове і грудневе числа не лише готувалися до публікації, а й друкувалися. Так, Михайло Лазаревський писав у листі до Олександри Куліш від 25 березня 1863 р., щойно повернувшись до Москви з Петербурга, де бачився, зокрема, з Білозерським: “Ноябрьская книжка «Основы» печатается”¹³⁸. Петро Єфименко зазначив у листі до Кониського від 25 листопада 1863 р.: “Кажуть, що остатні дві книжки «Основы» уже давно надруковані, та лежать у друкарні, бо нічим заплатити”¹³⁹. (Автор листа перебував на той час на засланні в Архангельській губернії. Як можна гадати, наведені відомості він дістав від когось зі своїх кореспондентів, ближче поінформованих про українське життя в Петербурзі). Очевидно, саме цитований лист Єфименка послужив підставою для твердження Зерова – без посилання на джерело – про те, що книжки за листопад і грудень 1862 р. були “набрані, підготовані”, але “в друку не з’явилися”¹⁴⁰.

Викладені матеріали до історії видання “Основи” дають змогу виразніше уявити, “в якій мірі В. Білозерському пощастило здійснювати свої плани щодо змісту поодиноких чисел”¹⁴¹. Хоча, звісно, запропонована реконструкція історії публікації чисел “Основи” не є та й не може бути вичерпною з огляду на обмеженість джерельної бази.

¹³⁶ Напр., див.: *Лемке М.* Епоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С. 295–296; *Бернштейн М. Д.* Журнал “Основа” ... – С. 198; *Saunders David.* The Russian Impact on Ukrainian Culture. 1847–1905 // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Історія. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 143; *idem.* Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict 1863 // *The International History Review.* – 1995. – Vol. 17. – No 1. – Р. 33–34; *Дудко В.* До історії журналу “Основа” (1861–1862). – С. 15–16; Статті для журналу “Основа”... – С. 79; *Дудко В.* Журнал “Основа” у жандармських матеріалах // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2006. – Т. 2. – С. 28–33.

¹³⁷ Статті для журналу “Основа”... – С. 79.

¹³⁸ НБУВ.ІР. – Ф. 10. – Спр. 30335.

¹³⁹ *Возняк М.* 3 років заслання Петра Єфименка на Архангельщину: (Листування з Олександром Кониським рр. 1863–1867) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 117.

¹⁴⁰ *Зеров М.* Українське письменство XIX ст. – С. 213. До останніх років життя Марко Антонович не полишав надії, що ці “основ’янські” числа вдасться розшукати. У грудні 1997 р. він писав до мене: “Де ж дівся архів «Основи», а зокрема останні два числа за 1862 р.? Ви ж свідомі того, що «охранка» нічого не викидала, а в її розпорядженні опинився архів, який викривав увесь «українофільський» рух. [...] Трудно собі уявити, щоб 11 і 12 числа за 1862 р. настільки не збереглися, що постала повністю біла пляма. [...] Ще цікавіше, що жандармерія поцікавилася «Основою» аж у зв’язку з чернігівським провалом у другій половині 1863 р.”. Про неадекватність поширеного в дослідницькій літературі уявлення про тотальну жандармську опіку над “Основою” та її архів див.: *Дудко В.* Журнал “Основа” у жандармських матеріалах. – С. 7–45; *його ж.* “Каракозовська історія” і доля архіву “Основи” // Україна модерна. – 2010. – Ч. 5 (16). – С. 199–226.

¹⁴¹ *Порський В.* [Міяковський В.] З історії “Основи”. – С. 94.

Хронологія видання журналу “Основа”

Віктор Дудко (Київ). **Хронологія видання журналу “Основа”.**

У статті з’ясовано хронологію виходу в світ чисел журналу “Основа” (1861–1862). Розглянуто причини запізненої появи низки номерів (незадовільна організація роботи редакції, повільний цензурний розгляд). Широко використано неопубліковані матеріали з архівів Санкт-Петербурга, Києва і Чернігова.

Ключові слова: організація роботи редакції, цензура, В. Білозерський, М. Щербак.

Віктор Дудко (Киев). **Хронология издания журнала “Основа”.**

В статье воссоздана хронология выхода в свет номеров журнала “Основа” (1861–1862). Выяснены причины, по которым ряд номеров был издан с опозданием (неудовлетворительная организация работы редакции, медленное цензурное рассмотрение). Широко использованы неопубликованные материалы из архивов Санкт-Петербурга, Киева и Чернигова.

Ключевые слова: организация работы редакции, цензура, В. Белозерский, М. Щербак.

Viktor Dudko (Kyiv). **A Chronology of the Issues Associated with the Publication of the Journal of “Osnova”.**

The article examines chronological problems associated with the publishing of “Osnova” in 1861–62. The author investigates the various reasons for delay in the editing of a number of issues (obstructive activity of the editorial board, slow work of censors, and others). The study is widely based on unpublished sources from archives in St. Petersburg, Kyiv, and Chernihiv.

Key words: editorial board, organization of the work, censorship, Bilozersky, Shcherbak.